

XXIII. MŰVÉSZET.

*Az egyházi és világi építkezések főbb emlékei. Falfestmények. Szobrok.
Üvegfestés. Zene.*

Nagyon felületes, de annál ösmertebb állítás, hogy az alföldnek nincsenek műrégiségei s hogy a tatár, török tisztára elpusztított minden műemléket. Mióta a kutatások ezen a téren is megindultak, mind több és több mű emlékét sikerül föleleveníteni; a szegény tatárokat és törököket lassankint fölmentjük a *mindent* lerombolás vádjától vagy legalább vádlott-társaik közé helyezjük az idők viszontagságait, s az emberek szegénységét, gyakran közönyét, sőt olykor-olykor vakbuzgóságát is.

Manap Aradvármegyére nézve is teljes biztonsággal megállapíthatjuk, hogy a középkorban az emlékszerű építkezés — még pedig nemcsak az egyháziak, hanem a világiak körében is — a mostaninál fejlettebb és stilszerűbb volt s hogy a művészet más ágaiban sem tapasztaljuk azt a sekélyességet, melyet az alföld régiségeinek bírálgatásakor kimondani szokás. Összegyűjtött adataim nem teljeseek ugyan, de arra bizonyosan elegendők, hogy a vármegye műemlékeit azok alapján jobban megbecsüljük és jobban megőrizzük.

I. Egyházi építkezés.

A mai Arad legrégebb *egyházi* többnyire sövényből, vagy fából készültek. Az építkezés első módjára utal a Tövisgyház elnevezés. Kétségtelenül azon a kezdetleges módon építették az eféle templomokat, mint a hogy itt-ott még most is emelnek falusi házakat sövényből és paticsból. Ki hereshetné ma nyomukat! — Valamivel előbbkelőek voltak a fából összerótt egyházak. Nyugaton állott főajtajuk, mely a 6—8 méter hosszú hajóba s a keletre fekvő 2—4 méteres szentélybe vezetett. Faragott faoszlopok tartották a mennyezetet s a kőből koczkaalakra vésett oltárt s a templom belsejét alig egy méter magas ablakok világították meg. Ilyenek voltak azok az egyházak, melyeket szent István törvénye értelmében 2—3 századon át legalább is 10—10 falu együttvéve épített magának. A szinte, sz. Bereczk vértanú tiszteletére épült kápolna 1338-ban

fából készült¹⁾. A halmágyi s általában a hegyvidéki járások román falvaiban, mint a nép conservativismusának jelei, többnyire halmon állanak a tölgyből gyakran ízlésesen faragott s rendszeren *félköríves* eféle templomok. A *juonesdi* valamennyi közt a legjellegzetesebbek közé tartozik.

Módosabb helységek csakhamar kőtemplomokat kezdettek építtetni. 1333—36-ban 45 plébániai temploma volt a szoros értelemben vett Aradvármegyének²⁾. A pankotai főesperességben 19³⁾, a köleséri főesperességnek arad-zarándi részében pedig 14⁴⁾, összesen tehát (ha a marosontúli főesperesség 3 helyét is idevesszük) 81 plébániai templom állott a mai Aradmegye területén, már az első Anjou idejében. Az egyházak száma azonban jóval nagyobb volt. A XIV. és XV. században 19 falut neveztek egyházairól⁵⁾, 4 falut tornyáról⁶⁾, 6-ot kápolnájáról⁷⁾ s 15-öt arról a védő szentről⁸⁾, kinek tiszteletére volt rendelve a templom, vagy inkább egyház, a hogy e tájon mindenütt hitták. E 44 faluban tehát szintén kellett templomnak, vagy kápolnának állnia s így a XIV. században már 125-re tehetjük a mai Aradvármegye kisebb templomainak számát. A pusztá elnevezések is tanúsítják, hogy e korban a templomok egy részét már fejrre meszelték (a két Fejéregyháza), vagy vörösre, esetleg sárgára mázolták (Veresegyház, Sáregyház); azután, hogy némelyiket cseréppel födték (Cserepegyház és talán Fazokasegyház) és hogy — bizonyosan szentélyeiknél — kerekre építették azokat (Kerekegyház). E név egy-maga is eszünkbe juttatja a *románkori* templomoknál alkalmazott félkörívet.

S valóban, a Körös-Marosköz legtöbb falusi egyháza a XIII. században s bizonyosan még a XIV.-nek elején is román modorban épült. Az ajtók, ablakok, a boltozat, a szentély stb. apidoma a félkörív s onnan nevezik az építés módját magát is félkörívesnek. Néhánynak romja maig is áll. Ilyen a szomszéd tamásdai templommal körülbelül egyidőben épült feketegyarmati, nagyzerendi, vadászi s a tulajdonképeni Arad területén a kovászi (kovaszinczi) templom. — A két Körös közében levő templomok mintaképe a tamásdai. Tamásdát a középkorban időnkint Zarándmegyéhez számították; délfelé most is mélyen benyúlik Aradvármegye testébe s tornya messziről látható a sikon. E torony hatalmasan kiegészített téglákból, külső vakolat nélkül volt rakva, s természetes piros színével ma is élénken hat.

1) *Anjouk.* okm. III. 484. — 2) *Monum. Vat.* I. 1., 146. — 3) U.-o. 332—3. s. 350—1. — 4) U.-o. 50—3., 66—7., 75—6., 81—2. és 88. 1. — 5) Bozos- és Megyesegyház 1418., Botegyház 1448., Cserepegyház 1473., két Dombegyház 1437. és 1553., Fejéregyház 1256., Papok Fejéregyháza 1455., két Kerekegyház (1343. és 1463.), Ködegyháza 1412., Középegyház 1479., Kurtegyháza 1519., Sáregyház 1561., Egyházas-Somboly 1271., Tövisegyház 1471., Vasegyháza 1437. és Veresegyház 1331. — 6) Donáttornya 1463., Mátyustornya 1457., Szentetornya 1463. és Torony, 1454. — 7) Kápolna, Kápolnafalva, Nagy- és Kis-Kápolna, Kápolnás és Kápolnás-Gyula 1441—1510. — 8) Szent Albert, András, Demeter, Dénes, György, Iván, Ivántelek, János, Margita, Mária, Márton, Mihály, Miklós, Pál és Péter 1235—1498.

Öt emeletnyi magas; a 2.-at a 3.-tól egyes, a 3.-at a 4.-től 2-ós párkányzat választja el; a 4. és 5. emelet fölött hármassal párkányzat vonul. Az ablakok félkörívesek s a nyugati oldal második-emeletén levő kerek nyílást kivéve, párosak; legmagasabbak az ötödik emeleten.

A vadászi templom.

Nyugaton van a templom egyetlen bejárata, festés nyomait mutató három téglaoszlop közt fölötte nem-egészen félkörű, hanem már csúcsosodni kezdő ívezettel s e fölött határozottan csúcsíves örmózattal. A templom maga három hajóra oszlott; keleti része, a szentély, ma is áll még a félkörű apszissal együtt. A középső hajó s a szentély hossza 24 méter¹⁾.

¹⁾ Először leírta s rajzát közölte *Pataky* Ferencz. (Vasárn. Újság, 1856., 196. l.) Másodsor *Bunyitay*, Várad püspökség, III. 473—6. (Tervrajzzal s a torony képével).

A tamásdaival egykorú,¹ vagy talán még régibb a *vadász* templom. Hajója s tornya nem egyszerre épült. Ezt bizonyítja, hogy a templom kapuzata s archivoltéja tagozottabb, téglája más idomú s vékonyabb, mint a toronyé; továbbá a kapuzat fölött a torony padlásáról csúcsban végződő kiugrás látszik, mely a régi templom tornyát helyettesítette¹). E bejárat berendezése teljesen megfelelt a tamásdainak, hozzá azonban éjszakra és

Az ágyai templom.

délre körülbelül 2 méteres kiugrás csatlakozott, mely ernyőszerűen védelte a bejárat fölött levő csúcsív freskóját. E kiugrást kiegészítve, utóbb valóságos toronnyá alakították át, mi által a templom fő díszét, a művészies főbejáratot, belső ajtót s festményeit láthatatlanokká tették. A mostani torony éjszaki részén, a régi kiugrásnak megfelelően, egy fülkében, hagyomány szerint, szobor állott. Maga a fülke ma is látható. A mostani templom részben a réginek falait is magában foglalja²).

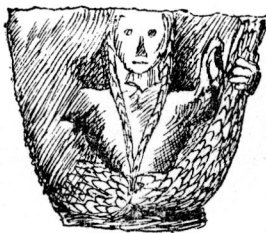
1) *Romer* az Alföldben, 1878., 222. sz. — 2) *Vadász* temploma — állítólag — 1703. szenvedte a legnagyobb rongálást. A várost 1711. szállták meg ismét a lakosok s 1713. helyreigazgatták a templom tetejét; 1744-ben ismét kijavították a templom kőfalait és padlása romjait. (L. a *vadász*í helyv. hitv. egyház anyakönyvi följegyzéseit.)

Ó-román stílű templom volt a *feketegyarmati* is. Itt azonban a régi-
nek csak éjszaki és déli oldalából maradt egy töredék, mintegy 9 méter
hosszaságban s $2\frac{1}{2}$ m. magasan. 1721-ben még annyira ép volt a templom,
hogy, gaztetőzettel ellátva, használhatták. 1743-ban a falak csorbaságát
kiigazították s a templomot mennyezettel látták el és bezindelyezték.
Mint hogy a templomnak tornya eredetileg nem volt, ily torony építésére
csupán 1760-ban kértek engedélyt a lakosok. Azonban csak 1819—21-ben
teljesedett kívánságuk, mert időközben, 1799-ben, le kellett bontaniok a
Körösre néző s bedőléssel fenyegető régi falakat, melyeket nagynehezen
tudtak azután kiegészíteni. Az apsis, fájdalom, áldozatul esett. A déli és
éjszaki oldalon freskók díszlettek; emezek már korábban, amazok azonban
csak 1889-ben pusztultak el¹⁾.

Az *ágyai* és *nagyzeréndi*, hasonló modorban emelt régi templomok
némi dűledékeit (az utóbbiét már 1690.) szintén felhasználták a helv. hitv.
lakosok. Betlenösi²⁾, Társ, Gáb, Pipályi, Viznek, Váras-Keszi, Csana-Keszi,
Morócz, Nyikád, stb. templomromjai ma már alaktalan tömegek és csak
gyanítanunk szabad, hogy ezek is a XIII—XIV. század uralkodó ízlése, a
román stíl szabályai szerint épültek valaha.

A síkság legkeletibb részén Boros-Jenőben plébánia, mellette, *Dienes-*
monostorán pedig a Szent-Lélek tiszteletére díszes templom és kolostor állott.
Innen egy fejr homokkőből faragott oszlopfő maradt reánk³⁾.

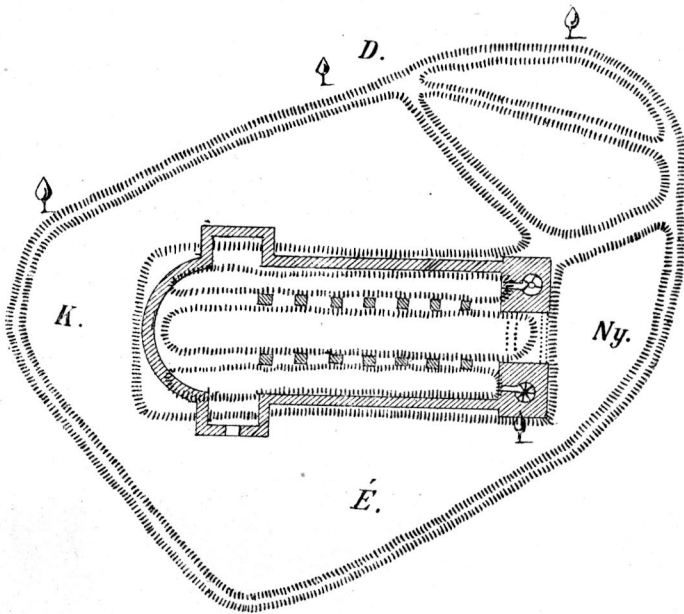
Ezt három oldalon
domborművek ékesítik. A
középsőn szembenéző szí-
rén látszik, kinek haja két-
felől dús fonadékokban
omlik alá. Kezeivel egy
delfinnek fölfelé kunkorodó
farkát tartja. A jobb és
baloldalon függélyesen, fej-
jel hol lefelé, hol fölfelé
elhelyezett halak (ΙΧΘΥΣ) láthatók⁴⁾. A XVII. szá-
zadban még állott Boros-Jenő mellett, a Balukánban, egy nagy kéttornyú

Dienesmonostori oszlopfő.

¹⁾ A fekete-gyarmati anyakönyvekből. — ²⁾ Ennek romjai közt egy XVI. századbéli otyyasütőt találtak, melyet 1823-ig a seprősi g.-kel. templomban őriztek. Az 1848. évi déznai rabláskor elveszett. (*Parecz.* 12.) — ³⁾ *Nemz. muz.* napló, 1878. 10. sz. 75. l. *Atsél* Péter ajándéka. A borosjenői vár restaurálásakor a romok közt találták ugyan; kétségtelen azonban, hogy oda 1652. táján került, midőn a jobbadán reform. erdélyiek az építéshez a szomszéd Dienesmonostor romjait is felhasználták. — Rajzát lásd a mellékletben. — ⁴⁾ Az őskeresztényeknél képeket és szobrokat nem lévén szabad alkalmazni, Jézus isteni küldetését a falakon betűkkel jelezték. E mondatban: „Ιησοῦς Χριστός Θεοῦ Υἱὸς Σωτήρ” (Jézus Krisztus, Isten fia, Megváltó) az összeolvasott kezdőbetűk a hal görög nevét (ἰχθύς) adták s utóbb a hal képe által jelezték Jézust.

templom¹⁾. Ezt tojásdad alakú sáncz körítette s az árkolások mutatják, hogy egész szabályszerűen volt orientálva. Nyugaton, két torony közt állott a főkapuzat, mely a középső hajóba vezetett. Ettől oszlopsorok különítették el a mellékhajókat, melyeknek féloszlopaiból a már említett egyetlen oszlopfő maradt meg. Ezek tartották a hatalmas keresztboltozatot. A szentély közelében az árkolások, melyek az alapfal kiemelése következtében keletkeztek, kissé szélesebbek s így e helyütt kell keresnünk a kereszthajót. Maga az apsis félkörrel záródott s kétségtelenül altemplom

A dienesmonostori templom alaprajza.

volt alatta. A romokat kincskeresők²⁾ úgy össze-vissza turkálták, hogy csak találmorra lehet elkészíteni alaprajzát³⁾. Délfelé újabb sánczolatok vannak, melyek az egykori prépostság épületét jelzik.

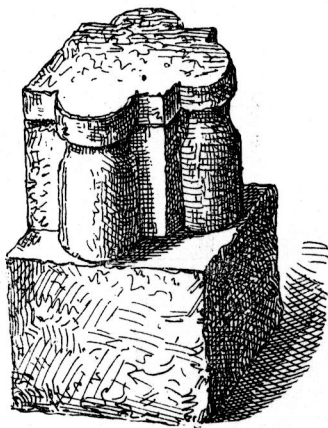
E templom nagy díszét s előkelő alakját már egy 1199. évi oklevél említi⁴⁾. Valószínű, hogy augustinus prépostság volt s hogy II. István idejében alapították. E szerint a vidék legrégebb emlékszerű épülete, még pedig román modorban, mint az ágostonrendiek régebbi templomai egyáltalán.

¹⁾ Így beszélt ezt 1804-ben P. Nagy Lászlónak egy 92 éves ember, kinek apja, vagy ennek nagyapja tehát 1652-ben még valóban láthatta a jelentős romokat. (Aradm. tört. kéziratban. V. 108.) — ²⁾ Pl. maga P. Nagy László is, ki 1818. ápr. Plathy kamarai praefectust értesítette, hogy az ásátást megkezdi. (L. kézirati naplóját, 1855. sz.) — ³⁾ Saját laikus fölvételem alapján melléklem ezt. — ⁴⁾ Ez a templom az oklevél szerint (Fábián, I. 235—6. és Knausz, Monum. Eccl. Strig. I. 160.) a Körös folyó mellett, a Makra közelében épült s Onth comes fiainak kérelmére a király az egyházat »pro elegantioris industriae forma« nekik örökjogon adta.

1344-ben még fennállt, szerzetesei azonban aligha el nem züllöttek, mert a XIV. század elején már csak plébánosa volt Dienesmonostornak s 1502-ben romokban állt¹⁾.

Az *újdéznai* g.-kel. templom régi, románkori építmény alapján áll²⁾, mint azon vidék templomai közül még akárhány. *Fericsén* e század elején a kőtemplom omladékai közt sajátságos — a tudákos hagyomány szerint deák, géta, gót — betűkkel és «hieroglifekkel» ellátott köveket találtak. A pásztorok azonban keresztekkel vésték tele a köveket s az írásjeleket kipattogtatták³⁾. *Szakácson*, vagy Székácson a régi falu helyén áll még az ú.-n. «török-templom» fala, 3—4 méter magasan. Külön pitvarral van ellátva és szentélye félköríves. A *nagyhalmágyi* egyik régi templom helyén ma g. kath. templom s a másíknak helyén az uraság (Schweiger József) kertjében lugas emelkedik⁴⁾. Közéleben⁵⁾ másik épületet találunk, mely egyenlő szárú keresztet ábrázol. Ez volna vármegyénk területén az egyetlen *bizánczi modorú templom*. A kereszt egy-egy szára 27 s a hajók belső szélessége 9 méter. A falak 80 cm. vastagok. A két ág összetalálkozása fölött kupola büszkélkedett. Keleten volt az apsis és ezzel szemben, nyugaton, a főbejárat. E főbejárat előtt — egy irányban az urad. kertben levő régi templommal — csak 1½ méter széles folyosók közt 4·75 m. széles és 11·5 m. hosszú, nyugatról keletre menő épület állott; valamely udvarház, melyet a későbbi, ízléstelen világban emeltek a templom elé. Halmágyon a XV. században már jelentős számban éltek együtt magyarok és románok; az utóbbiaknak külön vajdájok is volt. Valószínű, hogy ők hozták magukkal a Balkán-felszigetről az építkezésnek ez alakját, melylyel a vármegyében máshol sehol sem találkozunk. Ma csak a terméskő-alapfalak láthatók még; fölteszszük azonban, hogy a falak burkolva és faragványokkal ékesítve voltak.

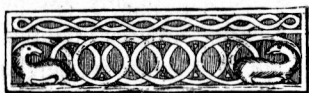
Kinn a síkon, a Fejér-Köröstől délre, a pankotai fősperességben helyenként már az *átmeneti román stíl* alkotásai mutatkoznak. Magán Pankotán teljesen föl van tárva az apátság románkori egyháza⁶⁾. Két torony közt, a középső mezőben, hármastetű főkapu vezetett a főhajóba, melyet jobbra és balra faragott oszlopok választottak el a két mellékhajótól. Ez oszlopok közül az

Pankotai oszloprészlet.

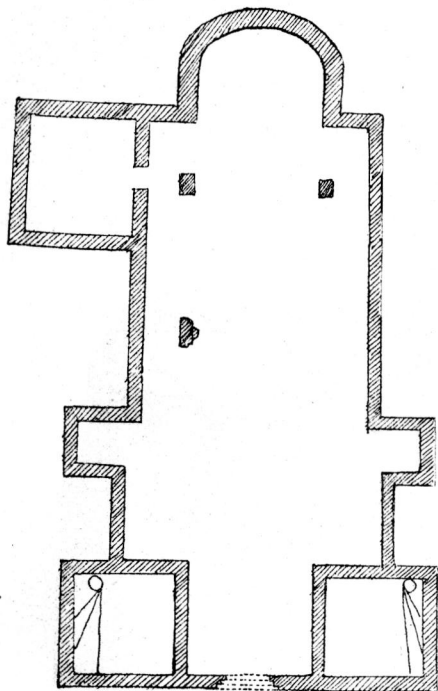
1) *Bunyitay*, II., 412—5. — 2) *P. Nagy*, Arad (muz. kézirat), V. 161. — 3) U.-o. 199. — 4) Azt az 1877. évi lugosi g.-kath. schematismus (93. l.), ezt a néphagyomány mondja. — 5) Az urad. ügyvéd telkén. — 6) Böven leírtam a *Történ. Értesítő*-ben, 1885., 196—202. l., tervrájjal.

egyiknek alapzata teljes épségben maradt reánk. Sajátságos, hogy a toronyoktól csekély távolságban mind éjszakra, mind délen kiugrásokat találunk, melyekben kétségtelenül egy-egy oltárt helyeztek el. Rajtok túl keletfelé összébb szűkül a templom falazata, a mi azon hitet kelti föl, hogy az eredetileg ó-román egyház elé csak később, az Anjouk idejében építették a nyugati tágasabb és emlékszerű bejáratot a két toronnyal. A szentély félköralakú, tágas és nyílt; a sekrestye tőle balra esett.

Pankotai dombormű.

A falak, melyek még 1—2 méterrel emelkednek a felszín fölé, csiszolt kövekből készültek s faragott párkányzatokkal és egyéb ékítésekkel voltak ellátva. Az egyik igen szépen, végén két-két visszahajló sárkányfejjel s közepén koszorúk közt szintén sárkányfejjel díszesített kő valódi műdarab. Magukon a hatféle alakban előforduló téglákon is vannak domborművek s ezek is, egymás ellenében, nyugvó, visszanező állatokat ábrázolnak.

A pankotai apátság temploma.

is sok a koczkakő. Még odább délre következik az épület-tömeg harmadik, idáig nem bolygatott része, mely valószínűleg a már 1318-ban emlegetett várat foglalta magában²⁾.

¹⁾ A kőlapon csak az első A BS szó (Abbas?) látható világosan; azután még, némi közökben, OLV SS és lenn egymásba fonódó köröcskék. Ugyanazon lap szélén későbbi, homorú vésettél BELE, oldalt pedig POLO áll. A lap hossza 160, szélessége 47, vastagsága 29 cm. — ²⁾ A templom romjait *Medgyaszay* Lajos pankotai pékmester a vármegye és saját költségén ásatta ki s a talált tárgyakat részént a nemzeti

I. Ferencz király a század elején elrendelvén, hogy Pankotán saját költségén emeljenek templomot, kiásták a földből az apátság kolostorának s egyházának romjait, hogy köveit felhasználják a falu közepére tervezett templomhoz, melynek alapkövét 1806. márcz. 5. tették le. 1809-ben a plébániai kert végén levő iskolát is e régi templom köveiből emeltek¹⁾.

A muszkai szőlőhegyen levő *zsombolyi* főesperességi templomról csak gyaníthatjuk, hogy szintén románkori volt.

Világoson három templomrom látható. Az egyik Galsa felé, a szőlők közt, valószínűleg az 1528-ban még épen álló g.-kel. szerb templom; a másik, a mostani róm. kath. templom helyén, alkalmasint Síri mezőváros körülárkolt plébánia-temploma; s a harmadik a Bohus-kastély fölött, a várhegyre vivő út mellett, a Mindszentek-kápolnája. Ez utóbbi már az átmeneti román stíl alkotása. Szentélye nem félkörben, hanem háromszor tört ívben záródik s hozzá külső gyámoszlopok járúlnak. Falainak romjai éjszakon és délen 8—9, keleten 2·5 m. magasak. E templomok faragott köveit részént a mostani templomnál, részént egyéb épületeknél használták fel.

Simándon azon a dombon, melyen jelenleg a Török- és Bittó-kúriák állanak, sok magyar középkori tárgyat s épülettörmelékét találnak. Egy, az átmeneti román ízlésben, a csúcsíves irányhoz már erősen közelítő oszlopfő²⁾ az egyetlen bizonyosság, hogy itt is átmeneti román stílus templom állott, mely semmiesetre sem nélkülözte a külső díszet. A mohácsi vész idején András mester, aradi kanonok, egyúttal simándi plébános is volt; ez állás tehát a jelesebbek közé tartozott.

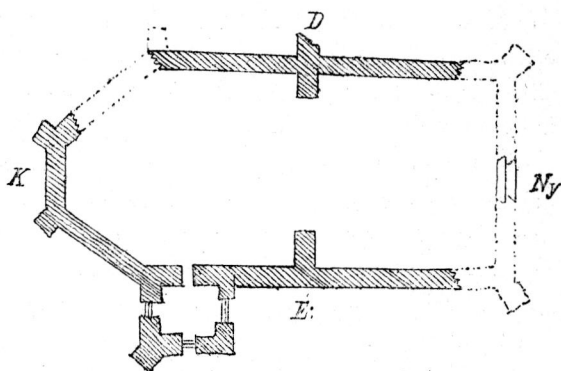
Feltőton a románkori templomnak alapfalai még eléggé jellemzetesek; az altemplomban, vagyis sírboltban igen sok csontvázat találtak³⁾.

A Szárazértől délre kezdődő Aradvármegyében szintén voltak emlékszerű templomok és pedig többnyire *román stílus*ban emelve. Az aradit és a lippait királyi felügyelet alatt s nagy műgonddal építették.

muzeumnak, részént az aradi lyceumnak szolgáltatta be. A legszebb faragott kövek azonban még most is a lelet helyén hanyódnak s az ügyesen föltárt romok megóvásával senki sem törődik.

1) *Protocollum rerum memorabilium ab exordio erectae capellae Neo-Pankottensis.*

— 2) Aradi lyceumi régiségvár, 113. sz. Átmérője 15 cm. A földből 2 méter mélyen találtak. — 3) A romok szebb köveit a silingyiai magtárba építették be.

A világosi Mindszentek-kápolnája.

Az aradi prépostság templomának alapjait szent Márton tiszteletére 1135. táján II. Béla tétette le, de csak *Jolánta* királyné, II. András második neje fejezte be 1224-ben. Jolánta atyja a thessalonikai despota ellen vívott harcokban kapott sebeiben halt meg; anyját, a szép Jolántát, 1219-ben vesztette el, mire testvére, a durva, szeszélyes, lusta és gyáva *Róbert*, Courtenay-Conches grófja lett a bizánczi császár¹). Akkor már, midőn ez 1221-ben Magyarországon keresztül utazott, állottak az aradi egyház falai; s az egyszerű fatemplomból, melyben idáig meg kellett húzódnok a prépostnak és kanonokoknak, az istentiszteletet méltóbb helyre lehetett áttenni. A királyné, kétségtelenül ösztönöztette Gottfried és István prépostok által, kik ez időben váltották föl egymást a kir. kancelláriában, 1224-ben, mint láttuk, valóban föl is szenteltette az egyházat.

E templom teljesen ép volt még 1550-ben s óriási méretei által Verancsics Antal egri püspök figyelmét is felkeltette. *Bazilika* stílusban épült; romjai azonban nem maradtak reánk, mert, a mi kevés még fennállhatott belőle, Arad legújabb várának építésekor köveit a várhoz felhasználták s helyét (az aradi ó-vár terén) elegyengették.

A szentély fő oltára, mely előtt öröklámpa égett, *szent Márton* püspök tiszteletére volt szentelve. A mellékoltárok közül kiváló díszszel készült *szent Ágotáé*, kinek karját alkalmasint Apáthy Miklós hozta Nápolyból. Ezt a kanonokok a XV. század derekán a nagyváradi Szent-László-templomba küldték át, hogy jobban biztosítsák a törökök beütései ellen; ott 1443. ápr. 7. nagy robajjal omlott össze a székesegyház egyik tornya, maga alá temetvén szent László fejét, két karját és sz. Ágota karját. Az ezernyi nép, mely a romok elhordásán fáradozott, mindezeket sértetlenül találta meg. A szent ereklyéket azonnal ünnepélyes körmenetben hordozták meg a többi egyházakban²), szent Ágotáét pedig, úgy látszik, visszavitték Aradra, hol 1457-ben már ismét említik «bőkezűen feldíszített» oltárát³). Harmadik oltár volt (1439.) a *szent Mihályé*⁴), a negyedik (1453.) a *Szent-Léleké*⁵), az ötödik pedig (1447.) *szent Péteré*⁶). Mindenik oltárnak külön «rectora» volt, kinek földadatai közé tartozott az illető oltár gondozása.

A főtemplom körül levő temetőben külön kápolnája állott *szent Mihálynak*⁷).

Arad városának harmadik temploma, szent *Péter egyháza*, 1241-ben elpusztult ugyan s azóta falai dűledeztek, tetőzete hiányzott; Mihály aradi prépost azonban 1384. jan. 27. felhatalmazta *Posztóczy* Miklóst, hogy azt saját költségén helyreállítsa s egyházi átokkal fenyegetett mindenkit, ki ebben gátolná⁸).

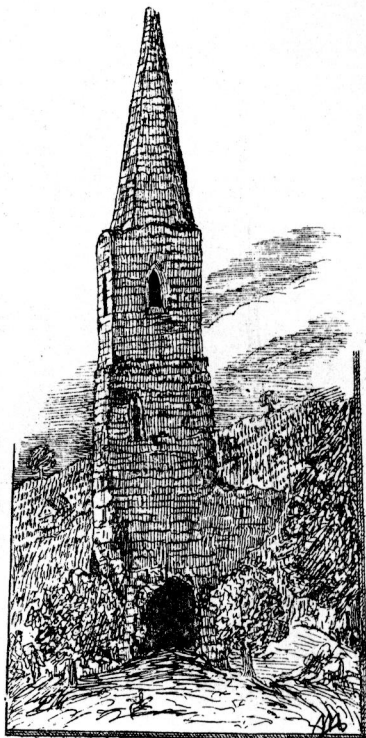
1) *Kugler* Gesch. der Kreuzzüge, 294. — 2) *Ivanich* Pál *Schwandternél* (SS. *Rer. Hung.* II. 1. és 25.), *Keresztury*, *Descr. Cap. Varad.* I. 91. Részletesen *Bunyitay* (I. 265—6.), de sz. Ágota ereklyéjét nem említve. — 3) *Fábián*, I. 257—9. — 4) *Haan-Zsilinszky*, 44. — 5) *U. o.*, 64. — 6) *Pesty*, *A szörényi bánság*, III, 49—50. — 7) *Haan-Zsilinszky*, 37. — 8) *DI.* 7064.

1498-ban e helyett, úgy látszik, egészen új templom épült Aradon *szent Péter és Pál* apostolok tiszteletére, — talán a régi Szent-Péter-egyház helyén. A szükséges fát Ravazdy Péter és Miklós ajándékozták rékasi erdejökből; Ongor János és Ország Lőrincz szödi várkapitánya azonban alvárnagyai által megakadályozta a szállítást¹⁾.

E három, vagy talán négy templom, melyek fölé büszkén emelkedett a prépostsági egyház kettős tornya, egészen városias színezetet adott Aradnak.

Környékén a falvak sűrűn állottak egymás mellett és szinte egybenőttek vele. Templomaik építésmódjáról fogalmat nyujthat a *kovácsi* (kovaszinczi), melynek tekintélyes romjai most is állanak²⁾. A nép török mecsetnek tartja, holott tiszta román ízlésű templom³⁾. A romok között, ásátásközben, koporsót s drágakövekkel és aranyékszerekkel díszített csontvázat is találtak; a nép, mely erről tudósít, számos regét fűz hozzá, mik nem állnak meszsze attól a phantasticus leírástól, melyet róla egy regényíró ad⁴⁾. E templomban 1537. decz. 2. János király is misét hallgatott, miközben az iskolás fiúk buzgón énekelték: «Gaudete, iterum dico gaudete!»⁵⁾.

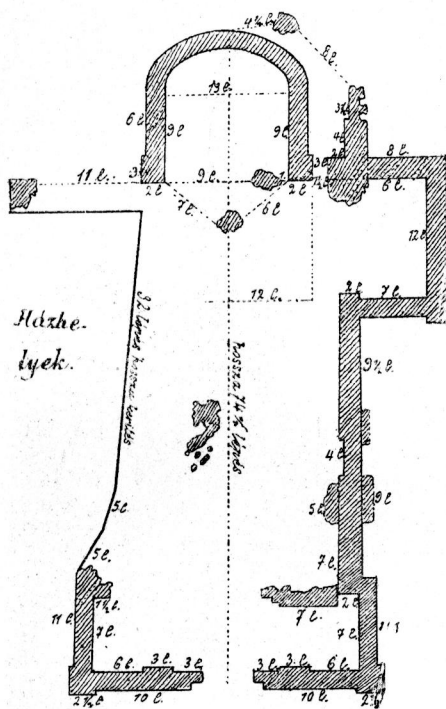
Aradtól keletre a Maros mellett több emlékszerű templom emelkedett. Így a Maros és annak csolti ága által képezett Háda-szigeten a *bizerei apátságé*. A Boldogságos Szűz Mária tiszteletére emelt s a benedekrendiek által gondozott egyháznak romjai, melyeket egészen a legújabb időkig az aradi prépostság romjaival azonosítottunk⁶⁾, Glogovác délnyugati részén az ér hídjától jobbra

A kovaszinczi templom romjai.

1) Tört. Adatok, II. 379—81. — 2) Rajza és leírása *Kallós* Kálmántól, Vasárn. Újság, 1858., 137. l. 6 m. magas és 2 m. széles nyílás mutatja a főbejáratot, melynél most egész halom képződött a törmelékekből. Az ajtó ívezete a mai földszinttől már 3 méterre kezdődött. A 15 méter magas homlokzatból 76 téglasor-magasan emelkedik a torony, melynek födele is merő téglából van rakva. Alapja nyolcszög; csúcsa már beomlott. E földél magassága 8—9 s így az egész torony magassága mintegy 30 m. Az ablakok 2—2 m. magasak. — 3) *Vályi* (Magyarorsz. leírása, 1799. — II., 423.) »roppant templomának« romjait s török mecsetét külön említi. — 4) *Pálffy* Albert: Fekete könyv. (Pest, 1847.) — 5) *Szerényi*, 306. — 6) Bővebben leírtam, de mint az aradi prépostság romjait, a *Tört. Ért. Estiben*, 1882. — 49—52. l., két rajzmelléklettel; és Arad és Vidéke, 1886., 208. sz.

láthatók s első tekintetre a román stílusra figyelmeztetnek. A templom, úgy látszik, ugyanazon kor műve, mely az ócsai templomot is alkotta. Három hajója volt s egy ezt keresztező, mely csak néhány centiméterrel volt kisebb, mint az 57 méter hosszú főhajó. Az északkeleti szögleten egyetlen egy faltömb jelzi az északkeleti kereszthajót. Ennek két végén kelet-felé fülkék emelkedtek, melyek azonban nem sorakoztak egyenesen a

A bizerei (glogováci) templom alaprajza.

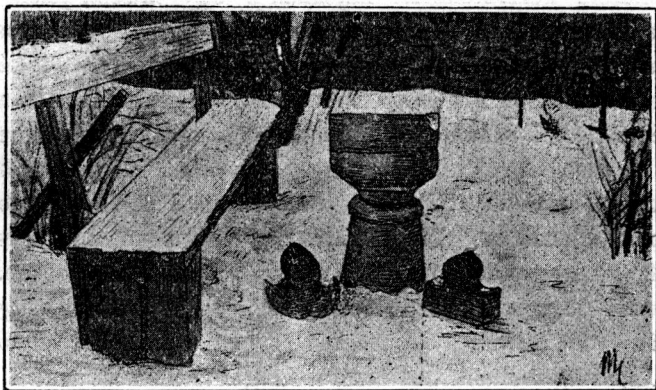
csarnokok itt is oly szélesek, mint a nekik megfelelő hajók; s így a magyarországi román templomoknak ezen sajátága itt sem hiányzik. A falak jobbadán milovai homokkőből, a vésett művek többnyire solymos-lippai gránitból készültek. Ez is mutatja, hogy a templom építése körül elfoglalt kőfaragók helyben dolgoztak. A homokkövek mindenütt meg vannak fosztva kockakő burkolataiktól s pl. a nyugati bejárásnál épült ház falaiból ma is kikandikál három kőlépcső, mely innen került oda. A szomszédban alig is van ház, mely föl nem használta volna az egykor oly díszes templom köveit. Az oszlopoknak egyszerűen szép faragottságára azon töredékekből következtethetünk, melyek most a róm. kath. lelkész kertjében hevernek.

Odább keletre a csicséri Háda-szigetben ismét romokat találunk, melyek inkább várat, mint templomot gyaníttatnak. Közönségesen itt keresik a bizerei apátság romjait; én ezeket, máshol már említett okoknál

szentélyhez, hanem valószínűleg ajtók választották el attól; az ajtók egy, a szentély külfalaival párhuzamos folyosóra nyíltak, úgy, hogy egy alacsonyabb, fedett folyosón az egész szentélyt meglehetett kerülni. (Lehet különben, hogy az apsis belső félkörre az első, ideiglenes templom maradványa). Ezzel esetleg azon hibát hártották el, hogy a mellék hossz-szentélyek bennső zárófalai ne okozzanak semmire sem használható zugokat, mint a hogy okoztak pl. a közel egykorú ócsai templomnál.

Kapuzata a nyugati, fő homlokzaton volt s jobbról-balról erős tornyok állottak, hatalmas gyám-oszlopokkal. Baloldalt a körülbelül 5 méter magas falmaradványon rész látszik, mi a torony feljáratának megvilágítására szolgáló kerek ablaküreg lehetett. Maguk a torony-

fogva, a *sződi vár* dűledékeinek tartom. A falak külső burkolatát több helyütt téglá képezte; a falak között tört kövekkel töltötték be. Az anyagot jobbadán Szépfalu lakosai hordták el s ma vadszöllő, tüske és bozót fedi a romok nagyobb részét. Legvadabb a nyugati épülettömeg. Ettől keletre kövekkel kirakott kút látható, a sziget legkeletibb részén pedig egy éjszacról délre haladó kőtörmelék, melynek hossza 91, szélessége 43 méter. Ez utóbbi jelzi a templom hosszúságát¹⁾. Közelükben, a mintegy 10 méterre levő Holt-Marosban (a Jerugában, azaz árokban) — a szomszéd csicsérik elbeszélése szerint — még a mult század elején két harangot találtak, melyek közül az egyik eltörvén, azt Radokanács Simon csicséri határőr-kapitány 1722-ben újraönttette és szerb felíráttal látta el²⁾. Oly erősen csengett, hogy a tudatlan lakosok, mérsékelni akarván hangját, a harangot egyszer levették, tejben megfőzték s úgy tették megint vissza.

Faragott kövek a bizerei templomból.

A másik harangot is újra öntötték azóta; fájdalom, a nélkül, hogy felíratát valaki följegyezte volna. Az épület stíljére az eddigi vizsgálatokból nem következtethetünk; valószínű, hogy román modorban készült.

Keleten a Kladvovai-völgyben, a XV. században külön kerületet alkotva, hat *Kalodva* feküdt³⁾. A pálosoknak zárdája és Szűz-Máriáról elnevezett temploma, mely kétségkívül a vidék szebb emlékei közé tartozott, a Maros révénél, egy szigeten állott⁴⁾. Az országút közelében, a Maros és a Várhegy alá kanyarodó Holt-Maros közt most is láthatók a kolostor némi maradványai. A remeték konventje működött már 1308-ban is és nagy Lajos, Zsigmond, Szilágyi Mihály, Mátyás stb. több ajándékban részesítette. 1519-ben Véghedy Imre, gyulafejérvári kanonok, ároki részjő-

1) *Rács* Károly a Tört. Értesítőben, 1883., 109—111. l., tervrajzzal. Egyebekben *Dragán* Gyula erdész, volt tanítványom, szíves tudósításait használtam. — 2) Az általam is látott összetört harang felírata szerint. — 3) Dl. 24822. NRA. fasc. 957. nro 4. — 4) Dl. 20573., *Fübián*, I. 234—5. Tört. Adattár, II. 426.

szágát olyképp hagyta a kalodvai remetékre, hogy azért örökidőkön át misét mondjanak lelke üdvéért¹⁾. 1528-ban Kalmár Miklós még 4 frtot hagyott a zárdára²⁾. Lippa és Arad eleste (1551—2.) után azonban, úgy látszik, innen is elmenekültek a barátok.

Aradvármegye legszebb városában, *Lippán*, 1325-ben maga Károly-Róbert kezdett új egyházat emelni «az új szent, boldog Lajos³⁾ toulousei püspök és hitvalló tiszteletére, ki atyjával egy testvér, t. i. II. Károly szicíliai király első szülöttje s Mária királynénak, István magyar király leányának, IV. Béla unokájának fia vala, ki fogadásával s öltözetével magát a minorita-barátok rendjébe avatta»⁴⁾. Az egyház gondozásával a király a minoritákat bízta meg, kiknek darócz ruháját viselte az ifjú püspök is. Az építkezést Károly-Róbert fia, nagy Lajos fejezte be⁵⁾, ki az alapítás után egy évvel, 1326. márcz. 5. született s kit Károly szintén nagybátyjának tiszteletére kereszteltetett Lajosnak⁶⁾. Úgy látszik, jelentős jövedelemforrásokat kapott az egyház és kolostor; így pl. a Maroson szállított minden hajótehertől kilenczedet és tizedet szedhettek, sőt készpénzben kétszeresen róhatták ki ezt a szállítóra⁷⁾. Az Anjou-királyok mintegy családi szentélyeik közé számították; így nagy Lajos anyja, Erzsébet királyné, 1380. ápr. 6. tett végrendeletében drága kövekkel és gyöngyökkel dúsan kirakott arany kelyhet, 1528-ban pedig Kalmár Miklós 3 forintot hagyott a lippai egyháznak⁸⁾. Maga Lajos és Zsigmond király is többször tartózkodott a város falai közt. A XVI. században díszes orgonája is volt a templomnak, melyet 1551. Uleman bég is élvezettel hallgatott⁹⁾. A templom, úgy látszik, jobbadán még ez évben elpusztult; midőn ugyanis Castaldo Lippát ostromolni kezdette, a nyugati oldalról, hol a falak leggyöngébbek voltak, a szent Lajos temploma felé lövetett legerősebben. Uleman a toronyból szemlélte meg a magyar tábornok s onnan intézte a védelmet; a külvárost azonban csakhamar elfoglalták a magyarok s rövid időn a várat is föladták a törökök; a templom teljesen csak a következő évben pusztult el, midőn Aldana cs. parancsnok Lippa főbb épületeit leromboltatta. Ekkor a szerzetesek egy része Radnára menekült át, s ott kezdett építeni egy szerény kis kápolnát. A templom romjai még ma is láthatók Lippán¹⁰⁾.

A plébánia-templom — több oltárral — szent István király tiszteletére épült. Hozzá volt ragasztva, vagy tán külön állott tőle egy-egy kápolna Boldogasszony fogantatásának, szent Mihály főangyalnak és szent

1) *Rupp*, Magyarország. helyr. tört. III. 72. — 2) *Újhelyi-lt.*, fasc. 3. nro 4. — 3) Szent Lajos született 1273-ban, meghalt 1297. aug. 19. — 4) *Márk* krónikája. Fundatio claustris Lypuensis, CXIII. l., a magyar fordítás CIX. l. *Thuróczy*, II. 93. — *Bonfini*, II. tized, 9. könyv. *Katona*, Hist. I., VIII., 529. — 5) V. ö. *Fábián*, I. 121. — 6) *Márk*, CIX. l. — 7) *Kállay-lt.* Tört. Tár, 1884., 18—9. — 8) *Katona*, X. 672. — *Újhelyi-lt.*, fasc. 3. nro 4. — 9) *Istvánfy*, 17. könyv. — 10) Csanádi schem. 1880. — 125.

Erzsébetnek dicsőségére. Úgy látszik, külön templomuk volt az apáczáknak, a pálosoknak a Szűz-Máriáról nevezett kolostornak s talán a kórháznak is¹⁾. A görögkeleti szerbeknek 1426. után szintén volt templomuk, úgy, hogy 7—8 templom hirdette Lippán a vallásosságot. Állítólag bosniai francziskánusok vették magukra a Lippával átellenben, a mai radnai egyház helyén alapított kápolna gondozását is. E kápolnát 1520—22. közt 2—300 frt. költséggel egy jámbor özvegyasszony építtette. Az egész 8 m. széles, 18 m. hosszú s 4 m. magas volt³⁾. A szomszéd Solymoson is mutogatják a régi templom helyét⁴⁾.

Odább keleten, a Maros mellett, a *bulcsi apátság* templomának csupán csekély omladékai vannak. A nyugatról keletre vonuló alapfalak körülbelül 80 m. hosszan követhetők s így itt a vidék legnagyobb egyháza állott. Igen tömör, nyolcszögletű szentélyét, melybe római téglák is voltak bevakolva, 1871. márcz. 21. rombolták le. Számos faragott kő s oszlop — közöttük egy felíratos⁵⁾ — bizonyítja, hogy a tatárjárás századában, átmeneti román ízlésben épült. 1807. ápr. 30. a romok közt megtalálták azt a harangot, melyet Domokos bulcsi apát szent Mihály tiszteletére 1468-ban öntetett⁶⁾. Néphagyomány szerint a solymosi erdőkben vadászgató Mátyás csak akkor tért ebédelni, ha megszólalt a «bulcsi bika», vagyis az apátság öblös hangú harangja⁷⁾. A mai templomban még most is használnak egy itt talált (kopott, latin felíratú) oltáricsengőt. Maga a benedekrendiek monostora éjszokról délre vonúlt s ennek közepéhez nyugatról keletre csatlakozott a már említett templom. A legtöbb törmelék most is e két irány keresztezésénél van. A szent romokat sűrű bozót takarja.

Keletfelé nem volt több emlékszerű egyháza Aradnak. A XVIII. század elején Radnától be Erdélyig egyáltalán csak romokat lehetett találni. Soborsintól nyugatra, a Czukorhegy tövében, egy kis kápolna omladozott,

1) Monum. Vatic. I. 5., 64., 67. — Újhelyi-It., fasc. 3. nro 4. és fasc. 11. nro 23. (1528—1536. évi végrendeletekben). — 2) 1551. nov. 28. *Martinuzzi* Lippának 4 tornyát ösmerte. (Tört. Tár, 1881., 64.) A kápolnáknak tehát vagy nem volt tornyuk, vagy egybeépültek a főbb templomokkal. — 3) *Dugonics*, Radnai történetek (Szeged, 1810., 8—10. l.). Az 1520. év, mint datum, hibás; de figyelmet érdemel, hogy 1536-ban Lippán egy zárdát Szűz-Máriáról neveztek el (Újhelyi. It., fasc. 11. nro 23.) s ez az utóbb Radnára átköltözött ferenczrendieké lehetett. — 4) A Solymosi-völgyben a falutól mintegy 600 méterre látható a templom alapja s a domb alján a temető. »Isten tudja, mikor építették.« »Van annak 300 éve is.« »Dédapjának a dédapja járt abba« válaszolt kérdéseimre vezetőm, a solymosi Iliá Pavel. Odább a Cioka lui Miska átellenében, a Dempuraki tövében, a *Piatra Popi* diorit szikláját mutatta s elbeszélte, hogy hajdanában, a »mikor még a templom is állott« e helyütt a rablók pénzt követeltek a paptól s mert nem adhatott, a sziklaodúba dugták. (A 7 méter magas sziklában, mely épen a patak mellett emelkedik, csak 30—40 cm. széles az odú nyílása.) — 5) Az értelmetlenül másolt, 116 cm. hosszú gránit-oszlop felírata: »MA-ETIS-ONI-CAS-NA-CPA-LAI<I>C-AMPA-NTON.« (*Márki*: Aradtól Petroszényig, 19. l.) —

6) Felírata: „Dominicus Abbas ^{in gr} ~~Mihail~~ † Anno D. D. CCCLXVIII.“ Jelenleg a temesvári seminarium tornyában van. Súlya 235 kgr. — 7) *Tört. Adattár*, II. 378.

melyben, az oláhok szerént, csodák történtek¹⁾. Már akkor helyre akarta állíttatni az épületet az aradi sótárnok, e szándék azonban csak 1812. teljeseedett. A nép ma is azt hiszi, hogy a kis kápolna régi ablakai lőrések voltak a török időkben s hogy hajdanában keresztalakja volt. Régiségét ma csak az előtte álló gyönyörű két tölgy sejteti²⁾.

Nyugaton, a *Temesközben*, kétségkívül legszebb templom lehetett az *eperjesi apátság* «fejér egyháza», valószínűleg ó-román ízlésben, mert már a XII. század első felében említik; azonban még romjai sem maradtak reánk. Fellak, Kerekegyház, Monostor és Sződi plébániai templomai — papjaik 1333. évi jövedelmeiről ítélve — előkelők voltak. *Hodos* egyházáról már 1135. táján tesznek említést. De csak a szomszédságában levő *bodrogi* g.-kel. bazilita-kolostor templomának tornya látta a még fennlevő épületek közül a középkort. Jaksics István és Márk, Jagostin ó-szerbiai városból 1200 harcossal menekülvén, e vidéken több templomot építtetett az óhitűek számára. A bodrogi 1465-ben készült el. Még áll az átmeneti román ízlésben tartott «Jaksics-torony,» s déli oldalán látható a Jaksicsok egykorú czimere: egy gyalog és egy lovas vitéz, kivont kardjaik hegyén levágott török fővel. A kolostort a múlt században ragasztották hozzá. Múlt századbéli a különálló s keresztalakú templom is³⁾. A templom némely szentედénye azonban még a XVI. századból való. Így 1523-ból egy talpas szenteltkenyértartó, vert ezüsből; egy amphora a 12 apostol s az evangelisták domborképével, középiitt a sárkányölő szent Györggyel; egy kisebb aranyozott ezüst kereszt, filigrán munkákkal, melyek drágaköves és reteszszománczos keretbe zárt képeket tartalmaznak Jézus életéből; végre egy gyönyörű művű, talpas, drágaköves ezüst kereszt, Jézus életéből vett miniature-festményekkel⁴⁾. A Jaksicsok nagy szent Vazúl szerzetesit telepítették meg Hodoson, mely a mai Bodrog pusztája. A török hódoltság idején ismételve leégett a kolostor, lakói elszéledtek, okírataikat elvesztették; az 1749. júl. 21. Karloviczon tartott nemzeti zsinat azonban bizonyosságot tett róla, hogy a templom és zárda emberemlékezetet meghaladó idők óta a baziliták rendjére volt bízva⁵⁾.

Néhol kis helyeken álltak díszes templomok. Pl. *Háromoltárom*, ha csak a pogánykorra nem gondolunk, nevét háromoltárú templomától vehette. Azonban a plébániák közül — e vidéken — csak kevésnek romjait ösmerjük. Mutogatják még — Pécska mellett — a papiakat. — 1725-

1) A csanádi püsp. lt. *Tört. Adattár*, II. 39—42. — 2) A mai 10 m. hosszú kápolnához keletfelé egy 4.34 m. hosszú, félköríves boltozott s keskeny ablakai fölött félköríves ékítésű kis keresztelő kápolna állott még 1872. is; ezt azonban a bérlő elhányatta s köveit épen nem kegyeletles czélokra használta. — 3) *Zsivkovics* Kornél (1853—1886.) bodrogi volt archimandrita szíves értesítése. — 4) Ezen tárgyakat *Metianu* János aradi g.-kel. püspök úr meghívására és társaságában *Zsivkovics* apátúr és egy szerzetes volt szíves bemutatni. — 5) A *hodos-bodrogi* zárda írártárából. Másolatát *Metianu* János püspök úr ő mga volt szíves megküldeni. Nem lehetetlen, hogy Hodos hussita hely volt.

ben tekintélyes romjai állottak a szélső-csálai egyháznak¹⁾, melynek helyét most is Biszerikuczának (templomocskának) nevezi a nép. Keleten természetkő-falmaradvány jelzi a hajdani kerek apsist s nyugaton is vannak omladékok. A hajó hossza 17, szélessége 8 méter. Egy nagy gránitkoczkát most is tüzelőül használnak a pásztorok²⁾. A templomhelyek emlékét ma is őrzi a nép; egészen véve azonban a XVI. század végén már igen szomorú volt a Pécsktől Pálüléséig terjedő síkság képe. Egy azonkORBELI történetiró szerént³⁾ «csak itt-ott láthatni, a hajdani népesség jelei gyanánt, *magas templomokat*; de ezek is a vadak odúi ma s a hajdan igen vallásos helyek most nemcsak az emberektől, hanem az istenektől is elvannak hagyatva».

II. Világi építkezés.

A világi építmények közül ezentúl a *várakra* fordítottak minden gondot. Róluk a 107—131. lapon szóltam. Itt csupán arra akarok figyelmeztetni, hogy a XV. századon erről ezek is mind több műgonddal készültek.

Hunyadi János, Vajda-Hunyaddal egyidőben, *Solymos* várának építését, vgy inkább czélszerű átalakítását is elrendelte⁴⁾. Az építkezésekre Keszy Balázs deák és Nádasy János várnagyok ügyeltek föl. A régibb épületek korai csúcsíves, az újabbak renaissance-ízlésben készültek. A vár szabálytalan négyszögébe délkeleten félköríves kapu vezetett⁵⁾, s e kaputól jobbra és balra a keleti és déli arczvonallal párhuzamos külső udvar csatlakozott. Ennek homokkőből korai gót modorban faragott kapuzatán még most is láthatók a felvonóhíd sarkvasai s előtte, a sánczban, a hatalmas oszlopok, melyekre a hídát leeresztették. Hatszögű zömtornya, mely alatt kapu volt, 18—20 m. magasan még áll s felül 6 alacsony, de teljesen csúcsíves ablakkal van ellátva. A másik, négyszögű (27 m. magas) tornyon, melynek sarkai faragott kövek, az ablakok félkörívesek. A lakóházak közül a fő palota egyemeletes és 20 méter magas volt, ablakai hatalmas nagyok, tágívezetűek, renaissance-modorúak s a szobák és termek magasak, tágasak lehettek. Legépebb része a belső udvarban «Izabella királyné erkélye», egyszerű, renaissance-betéttel. Két ablak belső falain még láthatók az egykori festés nyomai. A falakról azonban általan már lehullott a vakolat s mindenütt kilátszanak a durva terméskövek. A főépület magas tűzfalal és zsendelyfödéllel volt ellátva. Az erkély előtt, az udvar közepén, víztartó-medence, talán szökőkút állott; a nép természe-

1) *Haring, Kaiser és Hautemont*: Der Temesvárer Banat. (Térkép. Kiadta *Szentkláray*, Száz év Délmagyarország történetéből, »A« alatt.) — 2) *Márki*, Csála és vára, 5—6. — 3) *Szamosközy* Tört. Munk. III. 320. — 4) *DI*. 19274. — 5) *Wattay* Ferencz, ki 1604-ben török fogságában, emlékezetből rajzolta le Solymost (az akad. kézírattárból a II. kötetben fac-similében közölt) kezdetleges képén félköríves kaput tüntet föl. A romok is ezt mutatják.

tesen azt hiszi, hogy ez is összeköttetésben állt a Marossal. Csodás dolgokat mesélnek a tágas, de jobbadán beomlott pinczékről is. A vár fénykora Bánffy Miklós és Izabella királyné ott-tartózkodásának idejére eshetett.

Lakópalota volt a csálai várban is; Országh Sebestyénnek (1486.), *Országh* Lőrincznek, *Pathócsy* Bertalannak, *Haraszthy* Ferencznek (1500—1539.) jeles palotáik, vagyis kőházaik álltak Belső-Csálában, még pedig szabályosan faragott kövekből építve, párkányzattal ellátva, renaissance-módban.

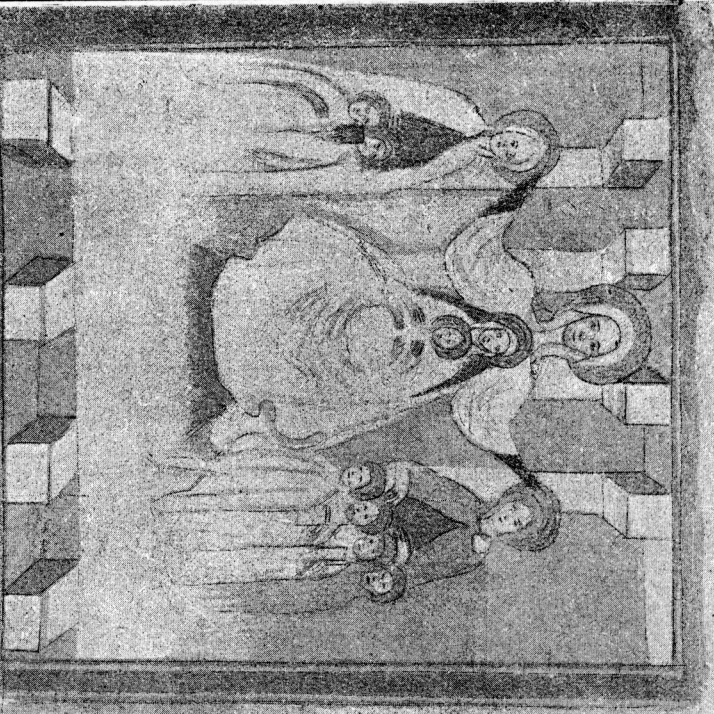
Oly várak, melyekben — mint pl. a lippaiban, sződiben, zádorlakiban, világosiban stb. — az uraság bennlakott, kétségkívül nagyobb gondot fordítottak az építkezésnél úgy a szépségre, mint a kényelemre. A világosi és pankotai romok közt már kályhacserepeket is találtak s még szebb domborműrészleteket a nadabi várban. Emelték az épületek díszét a házakon és templomokon alkalmazott ablakok is. A mai Ötvenest 1471-ben Ötvenablakának írták; valószínű, hogy nevét a Szeri Póság udvarházának üvegablakaitól vette. A pankotai apátság romjai közt olvadt üveget találtak; s általán kétségtelen, hogy a hol a kályhát alkalmazták, azt a másik fényűzést is megengedték maguknak az urak, hogy ablakikat beüvegeztessék. 1528-ban Kalmár Miklós lippai polgár három ajtón kívül kisebb szobáját egy, a pincze fölött lévő nagyobbat három, s a húsfüstölő pincze fölött lévő egy kőpárkányos ablakkal láttatta el, sőt a padláson is vágatott egyet; mindezt összesen hét forintért¹⁾.

A díszítés leghatásosabb módja természetesen a festés és a kőfaragás volt.

III. Képirás és képfaragás.

A képirás és képfaragás terjedt voltára első sorban a templomok nagy számából kell következtetnünk. Vadászon Krisztus, Szent-Kereszten és Siriben a Szent-Kereszt, Dienesmonostoron a Szent-Lélek képe, Aradon, Kalodván, Fekete-Gyarmaton, Bizerén, Bulcson, Pankotán és Szent-Márián Szűz-Mária, szent Albert, András, Demeter, Dénes, István (Szent-Király), Iván, János, Margit, Miklós, Pál, Péter és Tamás a róluk nevezett helységekben, szent Ágota Aradon, György Szent-Györgyben és Fekete-Gyarmaton, szent Imre Basarágon, szent Márton Aradon és Bulcson, szent Mihály Aradon és Szent-Mihályon, sz. Bereczk Szintén, sz. Tivadar Csorbán, szent Miklós a róla nevezett helyen és Vizesen, szent Péter és Pál Aradon több-kevesebb művészettel volt ábrázolva. Milyenek lehettek, arról néhány freskó-maradvány adhat fölvilágosítást. *Fekete-Gyarmaton* egy bemeszelt és csak 1889-ben megsemmisített freskó²⁾ két jelenetet ábrázolt. Az egyik

¹⁾ *Újhelyi*-lt. III. 3. — ²⁾ 1862-ben a templom-hajó déli oldalán, az újítások alkalmával talált képet *Kallós* Kálmán, utóbb aradi gymn. rajztanár († 1877. decz. 26.) lemásolta s az ő rajza nyomán ösmertette *Romer* (Régi falképek Magyarországon, 108.) e freskót,

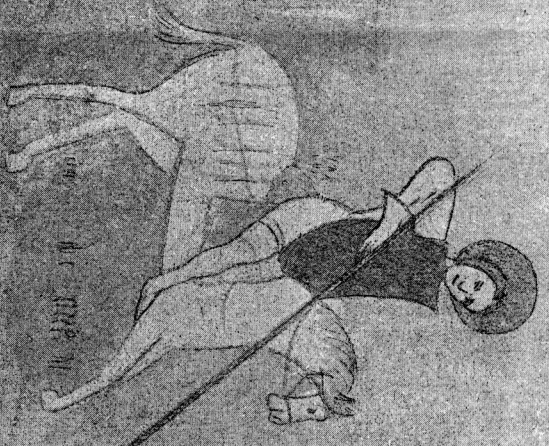
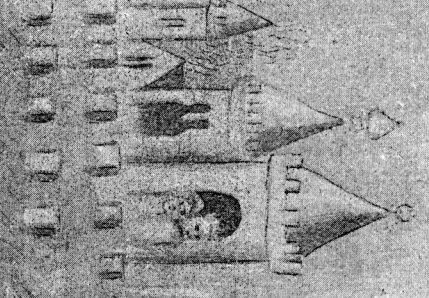

hauß d' f'eng' d' p'ra' h'

h' f'ou' d' p'ra' h'

h' f'ou' d' p'ra' h'

h' f'ou' d' p'ra' h'

Im hümelike ni d'ynig' heb' d'ynig' d' d' d'

inquis' d' d' d'

h' f'ou' d' p'ra' h'

h' f'ou' d' p'ra' h'

A feketevarmati falkep-

képen Szűz-Mária trónon ül, ölében a gyermek Jézussal. Mögötte a jóságos tekintetű szent Anna áll s kezeit a tőle jobbra és balra álló két más Mária fejére teszi. A baloldali Mária viszont négy leánya fején nyugtatja kezeit; a jobboldali Mária előtt két kis leány áll, kik egy könyvből olvasnak, míg a másik csoportban négynek van két könyve. Az arcok általában szelidséget és szenteséget mutatnak; a csoportosítás ügyes, a rajzolásban arány, a színezésben élénkség mutatkozik s a távlat sem hibás.

E képtől keret választotta el szent György vitézségének ábrázolását. A Diocletianus idejében élt hősről, ki 303-ban halt vértanú-halált, a XIII. század végén jött forgalomba az a legenda¹⁾, hogy megölt egy sárkányt, mely Cleodolinde királyleányt el akarta nyelni. A képen magán a sárkány nem látszik; de látszik az imádkozó királyleány, kinek fején a szentek koronája ragyog. Az előtérben szent György sallangos, feje lován, baljával veres pajzsot szorítván melléhez, keztyűs jobbában tartott lándzsájával épen átszúrta a szörnyet. Az ifjú, szőke hőst, ki német lovagruhában, kengyel nélkül, de nyeregben ül lován, a háttérben álló kerített város egyik ablakából az áldozatra szánt leány koronás szülői szívszorongva nézik. A hősnak alakja nem hat ugyan reánk oly élénken, mint a középkori magyar művészet legragyogóbb emléke, a Kolozsváry-testvérektől Prágában fennmaradt Szent-György-szobor²⁾; azonban ez sincs élet és erő híján s legjobb freskóink közé sorozhatjuk. Felíratok sem hiányzanak a képről és a kép alól. A mennyre a bizonytalan másolatból kibetűzni lehet, magán a festményen ez állott: „Do(mine c̄rau)di (orati)onem m(eam)“¹ (Uram, hallgasd meg könyörgésemet!). Az egész kép alatt, középtűt: „(Œu hono)rem b(ea)te m(atr)is b(ea)te m(arie) v(ir)giniis fi(eri) Œ(cit) Œhontis(i)us veer“ (s még 2—3 szó). Azaz: «A boldog Mária szűz boldog anyjának tiszteletére készíttette *Véér Dénes*». Tőle jobbra, hibás egyeztetéssel: «Non omnes sunt sanus» (Nem mindenki okos). A baloldali részből csak egyes szökat lehet megérteni. Az utolsó három, »*Egidius de des*«, úgy látszik, a festő nevét s a kép alatt középtűt levő, 1X67 a festés évét jelenti. E szerint e freskót 1467-ben *Dézszy Egyed* által *Vér Dénes* festette s így egy új festő és egy új műbarát nevével ösmerkedtünk meg³⁾.

melynek bemeszelését 1889-ben elrendelte az egyh. hatóság. Mivel azonban e festéken nem maradt meg a mész, a kellő felügyelet nélkül hagyott kőműves egészen a téglálig levverte az egész vakolatot s nagyon örült azután, hogy az új vakolaton pompásan megállt a mész. A freskó rajzát, melylyel özv. *Kallós Kálmán* s leánya, *Zachariásné-Kallós Ilona* úrnők voltak szívesek megajándékozni, e könyvhöz melléklem. Kár, hogy e felírat hibásan volt másolva; megsemmisülvén az eredeti, kijavítására ma nem is gondolhatunk.

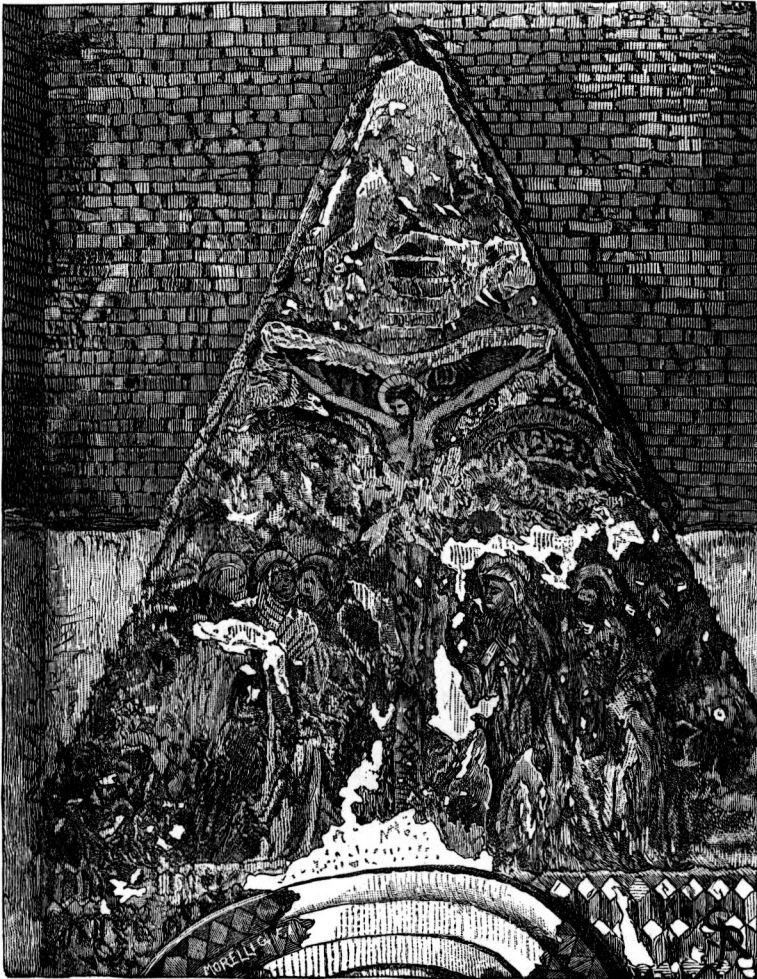
¹⁾ *Voragine* Jakob Legenda aureájában. — ²⁾ Ennek rajza: *Archaeol. Ért.* VIII., 203. és 205. — ³⁾ *Vér Dénes* atyjaia lehetett *Andrásnak*. A szomszédban — oklevelek szerint — már a XV. században is birtokosok voltak a *Vérek*; gyarmati birtokukról azonban e korból még nem tudok. Figyelmet érdemel azonban, hogy 1651-ben mint ősi, öröklött javukat említik azt (*Erdélyi Lib. Reg.* XXIV., 223.b., és XXV., 512—3.) »Középkori freskók

Vadászon a mai helv. hitv. templom félkör alakjában záródó, nyugati bejárása fölött szintén van egy félig-meddig bemeszelt, s az eléje épített új torony által szinte eltakart freskó¹⁾, melybe 1—2 nagy lyukat vágtak, hogy a torony gerendáit megerősíthessék s egyébként sem kímélték, *kívált XIX. században*. A festmény, már eredetileg kiteve a szabad levegő, eső és vihar hatásának, megfakult ugyan, némi gonddal és költséggel azonban könnyen ki lehetne javítani s addig is deszkaburkolattal kell ellátni, hogy a még meglevő részek ne menjenek tönkre²⁾. A kép a keresztfán függő Jézust ábrázolja, a háttérben az Atya-Istennel, feje fölött pedig a Szent-Lélekkel. A Jézus feje körül repdeső angyalok egy, most már elmosódott felíratú szalagot tartanak. A kereszt jobboldalán két szentasszony vigasztalja a kesergő Szűz-Máriát, míg oldalt térdeit meghajtva s fejét jobbvállára csüggesztve szomorkodik egy férfiú. Bal felől két apostol áll, míg a harmadik térdenállva, fejét jobboldalra hajtva könyez Urának kínos halálán. A tárgy fennsége, a csoportosítás, a helyzet természetessége, a kép meggondoltsága, s technikájának fejlettsége a közönséges vidéki templomok freskófestőinek színvonalán felül álló mester kezére enged következtetni.

A *zarándi* határban is lehetett még látni e század első harmadában több régi épület alapját s festett falromot³⁾ s megtörténhetik, hogy bővebb kutatás növelni fogja még a megyénkben fennmaradt freskók számát. Arra, hogy fára, vagy talán épen vászonra festett középkori képekre bukkanjunk, semmi reményünk többé. Nem annyira a török, mint inkább a reformatiónak a képmádástól való aggodalma pusztította el ezeket. Borbély Györgyről, Lippa, Facsét és Tótváradja elfoglalójáról, emlékezetben maradt⁴⁾, megyénkben« című cikkemben (Aradi Közlöny, 1886. 38. sz.) még abban a hitben voltam, hogy a freskó a templommal egykorú. Ez állítást, mióta az évszám (1467) ismeretes, többé nem lehet védeni. Magának az évszámnak arabszámjegyekkel való írása későbbi lehet; de nem közönyös ez ügyben, hogy Vér András 1493. évi menedéklevele is arab számjeggyel van jelezve.

¹⁾ A 457. lapon levő rajzot, fiának fénykép-fölvétele után. *Somogyi* Ágoston, aradi polg. isk. rajztanár készítette, s a kép felső és alsó részét úgy állította egybe, a mint a közbeeső deszkapadlás odahelyezése előtt eredetileg festve volt. A rajzon levő fejer foltocskák azt mutatják, hogy ott még nincs levakarva a festményt fedő vakolat; a fekete pontok pedig azok a bevágások, miket a végből tettek, hogy a vakolat megálljon a freskón. A kép felső részén a torony tégláiról le van szedve, az alsón ellenben még látható a vakolat. A fényképet a szűk és sötét toronyban csak magnesium-világítás mellett lehetett fölvenni. Azért olyan homályos, mert az árnyékolás a festésnél is igen gyöngye s az egyes részleteket csakis a színek különfélesége emeli ki. — A freskó felíratái rendkívül elmosódtak; a mit a jobboldali szalagon még látni lehet, a 458. lapon levő vázlat mutatja. *Haydu* Elek lelkész különben már mozgalmat indított a templom és fresko helyreállítására. V. ö. *Bunyitay*, III. 477—8., *Márki*, Aradi Közlöny, 1886., 38. sz. s *Lóczy* Lajos, *Király* Pál és *Somogyi* Ágoston tanárok hozzám intézett tudósításait. — ²⁾ Ezt *Haydu* Elek ev. ref. lelkész kérelmére és saját fölterjesztésemre a műemlékek orsz. bizottsága el is rendelte. — ³⁾ *Fábián*, II. (kézirat), 122. — ⁴⁾ *M. Tört. Tár*, 1877. XXII. 269.

hogy Székely Mózes idejében a kolozsvári jezsuiták templomának feldúlásakor «az faképeknek ez vette fejüket, hazavitte és káposztáshust főzött az tüzénél». Az aradi műemlékekkel is aligha bánt kíméletesebben. De hiszen a múlt század végén, 1767 után is megtörtént, hogy tiszteletes Szilágyi János vadászi lelkész uram (1767—1797.) lefaragatta a vadászi

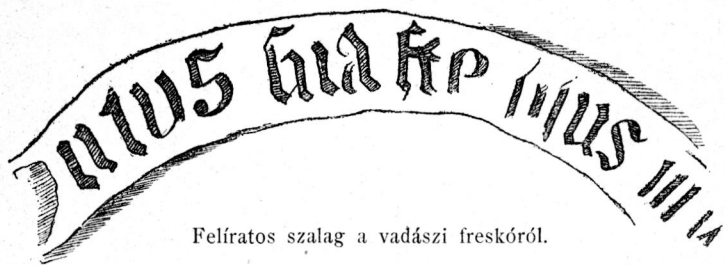

A vadászi freskó.

templomban sok közül¹⁾ még egyedül magmaradt szobrot, mely a torony belső, keleti oldalán foglalt helyet s mely valamely szentet ábrázolt²⁾. A templomok tele voltak kisebb-nagyobb szobrokkal, szentek s a pokol hatal-

1) »Templomunk régibb része — írja a vadászi ref. egyház anyakönyve — mint most is (1832.) látszik és a még most is élő öregektől tudatik, vak ablakkal (?), faragott és festett képekkel volt teljes.« — 2) *Dávidházy* János ágyai pap szerint »Molok« volt aláírva. Román izlésű templomokban — az Isten hatalma előtt való megalázkodás jeléül —

mainak, állatoknak, virágoknak stb. ábrázolásával. Világosan egy gazda a szántóföldeken sokáig használt boronanyomatéknak egy kőből faragott kecskét, mely valamely románízlésű templomban állhatott valaha. Nyoma veszett annyi százzal együtt. Pedig a hogy úton, útfélen találunk manap keresztetket, kezdetleges szobrokat stb., úgy nem hiányoztak ezek a középkorban sem. Így 1506-ban II. Ulászló vizsgálatra utasította a csanádi káptalant Jaksics Demeter és Péter ellen, mivel az özvegy Dóczynénak és özvegy Vizesynénak Vizes faluhoz tartozó Ősvilághalmateleke, Boroshalmateleke és Sásszerteleke pusztáikon jobbágyaikkal kiásatták *szent Miklós püspök határszobrát* s Vizes nagy részét elfoglalták¹⁾. 1518-ban az aradi káptalan folytatta a vizsgálatot²⁾, melynek eredménye ösmeretlen.

Felírtos szalag a vadász freskóról.

Az egyes templomainkban a renaissance korából őrzött képek csak újabb időkben kerültek Aradvármegyébe. Így a zarándi Ajtósról származott *Dürer* Albrecht-től Szent-Mártonban Krisztus fölfeszítettése, fára festve, 56 alakkal. Az egyik poroszló a félig megdöntött kereszthez szegezi Jézus egyik kezét, a másik balkezét erősíti a kereszthez s a harmadik durván kötözi meg lábait. A jelenlevő sokaság a legkülönbözőbb indulatok közt nézi ez eseményt. Jézus keresztje mögött megköötözve, szorongva ül a két lator, kiknek keresztjei már be vannak ásva. A távolban Jeruzsálem látszik³⁾. — A radnai templomban is van Ráfael iskolájából származó Krisztusfej és — már a XVII. századból — Carlo *Dolci*-től (1616—1686) egy *Annunciatio-kép*⁴⁾.

Úgy látszik, az *üvegre való festést* sem hanyagolták el, pedig erre nem-igen volt szükség a román ízlésű templomoknál. A halmágyi Sortok legdélnyugatibb kúpalakú ormán a romok közt üvegfestmények töredékeit találták. A pankotai apátság romjai közt, állítólag, szintén.

alkalmazták ugyan szörnyek és vadállatok képeit, de pogányistenek ábrázolásától óvakodtak. Talán a reformatio korában, gúnyból karczolták alá azon nevet. 1832. évi (u.-o.) feljegyzés szerint a 91 éves *Albert Mihály* még emlékezett e szoborra.

1) Dl. 21525. — 2) Dl. 21990. — 3) A deszka négyhelyütt megrepedt s főlhajlott. Hossza 75, széle 65 cm. *Dürer* ismert monogramja itt művészi fogással készült. A Krisztus kezébe vert szeg és árnyék A, a kalapács T betűt (*Thürer*) ábrázol. A képet a gr. *Wenckheim*-család ajándékozta a szentmártoni templomnak. Lemásoltatását már 1882. elrendelte a békésmegyei muzeum; a dolog azonban, úgy látszik, abban maradt. — 4) E két utóbbit 1889-ben *Moretti* restaurálta.

IV. Zene.

A *zenét* művelték mind az egyházban, mind a közéletben. Az egyházi éneket nagyobb templomokban, pl. a lippaiban, orgonával kísérték. Az első ismert *orgonista* Bácsanyay András, kit 1486-ban Ramocsaházy Albert torontáli főesperes és csanádi kanonok Kállay Jánosnak a kaszaperegi parochiához való kinevezésre ajánlott¹⁾. 1537. decz. 2. János király énekes misét hallgatott a kovászi (kovaszinczi) templomban²⁾. A világi dalokat, mint láttuk, hegedű-, illetőleg *tambura-szó* mellett³⁾ adták elő. 1514. május 26. Nagylaknál, a Balogh Istvánon, Dósa egyik hadnagyán nyert könnyű győzelem után, az Aradban is birtokos Jaksicsok aradi vendégei, Ravazdy, Szokoly stb. *hegedű* és *bodzasípok* hangjainál mulattak, daloltak³⁾. 1487-ből egy *Flótás* nevű kovászi jobbágyot ismerünk⁴⁾. Az énekesekről a következő fejezetben lesz szó.

1) *Kaprinay*-kéziratok, B. in 4-to, T. 135. — 2) *Szerény*, 306. — 3) *Szilády*, Régi m. költők, III. 409. A XV. század végén még a cigányok is kobzokon játszottak. (Századok, 1874., 81.) A vonó (lengyel) hegedű e korban még nem terjedt el. — 4) *Márki*, Dósa György, 119. — 5) *Dl.* 19274.

